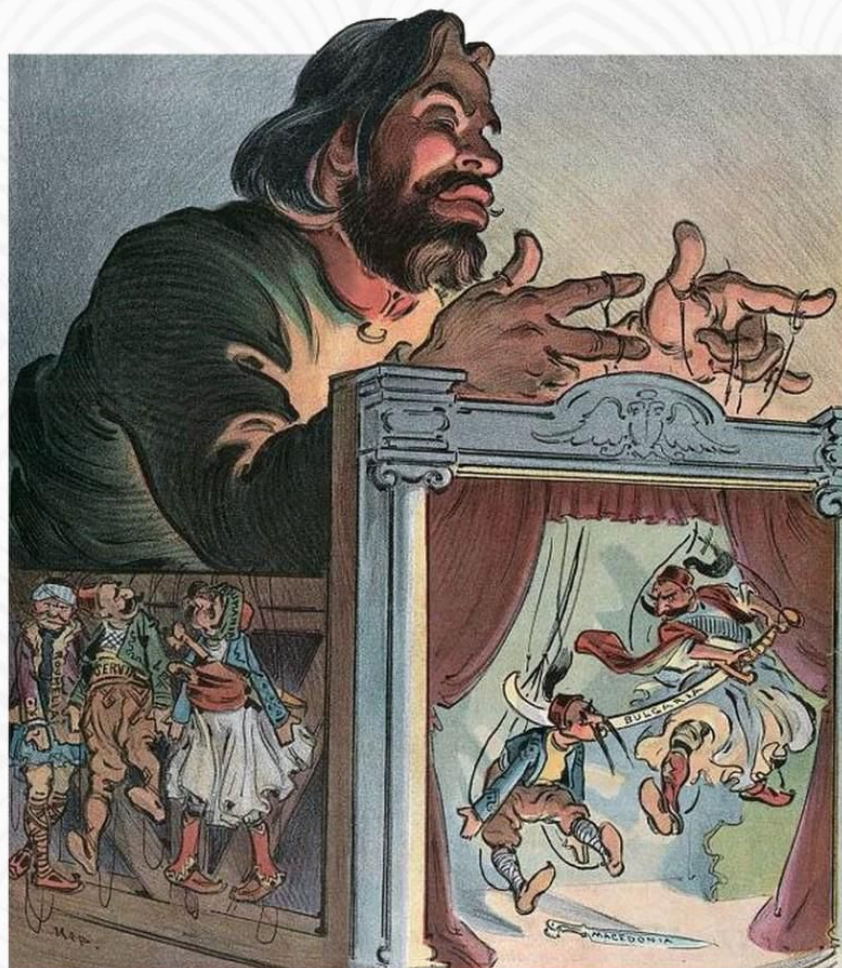

НИКОЛА МИНОВ

БУГАРСКАТА ПРОПАГАНДА ВО ОСМАНЛИСКА МАКЕДОНИЈА И ГОЛЕМИТЕ СИЛИ

ОД БЕРЛИНСКИОТ КОНГРЕС
ДО БАЛКАНСКИТЕ ВОЈНИ

Никола Минов

БУГАРСКАТА ПРОПАГАНДА ВО ОСМАНЛИСКА МАКЕДОНИЈА И ГОЛЕМИТЕ
СИЛИ ОД БЕРЛИНСКИОТ КОНГРЕС ДО БАЛКАНСКИТЕ ВОЈНИ

Издавач:

МАР – САЖ Ташко ДООЕЛ Скопје

За издавачот:

Ангела Маринковска

Рецензенти:

проф. д-р Ванчо Ѓорѓиев

проф. д-р Далибор Јовановски

Лектура:

м-р Александар Јорданоски

Техничка обработка и дизајн на корица:

МАР – САЖ Ташко ДООЕЛ Скопје

Илустратор:

Ангела Маринковска

Печати:

МАР – САЖ Ташко ДООЕЛ Скопје

Тираж:

100

CIP - Каталогизација во публикација

Национална и универзитетска библиотека "Св. Климент Охридски", Скопје

32.019.5(497.2:497.7)"1878/1912"

32.019.5(497:497.7)"1878/1912"

327(4):323.1(=163.3:497)"1878/1912"

МИНОВ, Никола

Бугарската пропаганда во османлиска Македонија и Големите Сили : од Берлинскиот Конгрес до Балканските Војни / Никола Минов ; [илустратор Ангела Маринковска]. - Скопје : Мар-Саж, 2024. - 280 стр. : табели ; 24 см

Фусноти кон текстот. - Библиографија: стр. [263]-280

ISBN 978-608-66150-7-9

а) Бугарска пропаганда -- Македонија -- 1878-1912 б) Политика -- Големи сили -- Македонско прашање -- Балкан -- 1878-1912 в) Балкански држави -- Пропаганда -- Македонија -- 1878-1912

COBISS.MK-ID 64124677

НИКОЛА МИНОВ

БУГАРСКАТА ПРОПАГАНДА
ВО ОСМАНЛИСКА МАКЕДОНИЈА И
ГОЛЕМИТЕ СИЛИ

ОД БЕРЛИНСКИОТ КОНГРЕС ДО БАЛКАНСКИТЕ ВОЈНИ

МАР – САЖ Ташко ДООЕЛ Скопје

Скопје, 2024

СОДРЖИНА

7	Предговор
9	Никулците на бугарската пропаганда во османлиска Македонија
23	Бугарската црковно-просветна пропаганда во османлиска Македонија (1878-1912)
105	Гимназиите во османлиска Македонија и бугарската пропаганда
145	Лекарите и пропагандата
165	Учебниците и пропагандата
185	Милет системот и војната со бројки
215	Големите Сили и бугарската пропаганда во османлиска Македонија
259	Заклучок
263	Библиографија

ПРЕДГОВОР

Терминот пропаганда, особено во контекст на XIX век, има крајно негативен призвук и под него најчесто се подразбираат систематските напори на владите и државните власти да го обликуваат јавното мислење, да влијаат врз однесувањето на населението и активно да го шират својот став преку намерно искривување на фактите. Ваквите владини и државни цели се реализирале со помош на најразлични алатки, од кои примарни биле образованието, медиумите, културните институции, контролата врз религиозните институции и политичката реторика.

Оваа терминологија не им е туѓа ниту на балканските историографии. Силно исполитизирани и во континуитет спротивставени една на друга, историографиите на балканските држави од една страна се обидуваат да ги акцентираат сите негативности што произлегле од пропагандното дејствување на нивните соседи, а, од друга страна, редовно го избегнуваат зборот пропаганда кога пишуваат за хуманите цели на нивните сонародници.

По истото сценарио се одвива и односот на историчарите кон бугарските активности во Македонија од крајот на XIX и почетокот на XX век. Бугарските автори поаѓаат од „аксиомата“ дека бугарското сознание на Македонците било нешто вродено, иманентно – нешто што не е подложно на сомневање, а уште помалку на анализа. Додека сличните српски или грчки погледи за етничката припадност на македонското население се третираат како излив на национализам, бугарскиот настап во Македонија се воспева како чин на патриотизам. Според бугарската историографија, сите дејствија на Бугарската егзархија и кнежевските политички претставници во Македонија имале хуман карактер и биле насочени единствено кон запазување на етнолингвистичкиот идентитет на бугарското население во Македонија.

На ова бугарско гледиште се спротивставуваат останатите истражувачи на оваа проблематика. Тоа што бугарската историографија го прикажува како хуманост и патриотизам, другите историографии, но и дипломатските извештаи на претставниците на Големите Сили во Македонија, го доживуваат како пропаганда ставена во функција на бугарскиот експанзионизам.

Ваквата конфликтност е првата препрека со која што се соочува секој што ја истражува бугарската црковно-просветна дејност во Македонија кон крајот на османлиското владеење. Прашањето што се наметнува од двете

спротивставени гледишта е: како можеме да видиме која од двете тези е вистинита и, посредно на тоа, дали имало или немало бугарска пропаганда во османлиска Македонија?

Токму од ова прашање произлезе определбата бугарската политичка и црковно-просветна активност во Македонија од 1878 до 1912 година да биде предмет на нашите проучувања. Всушност, фактот што ова прашање сè уште создава сериозни проблеми во билатералните односи меѓу одредени држави, дополнително ја зголемува релевантноста на темата.

Секако, прашањето може да има само еден точен одговор, а до него може да се дојде само со правилен методолошки пристап. Спротивставување на двете гледишта воопшто нема да нè помрдне од појдовната точка, бидејќи сите учесници во расправата тврдоглаво се држат до своите вистини. Од друга страна, во морето информации секогаш можеме да пронајдеме факти кои би оделе во прилог на едната, или на другата теза.

За жал, токму ваквиот селективен пристап кон податоците претставува главна карактеристика на најголемиот дел трудови што обработуваат одредени сегменти од темата. Затоа, наместо да ги спротивставуваме гледиштата, одлучивме да ги спротивставиме методите што балканските држави ги употребувале во меѓусебната борба за превласт на црковно, просветно, културно и политичко поле во османлиска Македонија. Без разлика дали ќе ја прифатиме или отфрлиме бугарската теза дека српскиот, грчкиот и романскиот настап во македонските вилаети бил класична пропаганда, преку споредба на користените методи најпрецизно можеме да ја потврдиме, или деконструираме, бугарската теза дека тоа што го правеле нејзините духовни и политички претставници во Македонија се разликувало од тоа што го практикувале нивните конкуренти. Според тоа, ако сличностите значително ги надминуваат разликите, тогаш би можеле да констатираме дека доколку активностите на останатите балкански држави се третираат како пропаганда, тогаш истото правило би важело и за бугарските дејствија, и обратно, доколку надвладуваат разликите, тогаш би се потврдила тезата на бугарската историографија.

Финалниот резултат од нашите истражувања најде одраз во насловот на овој труд. Споредбата на програмите во основните училишта и гимназиите, на учебниците, на дејноста на лекарите, на активностите на црковните претставници и т.н., непобитно докажува дека речиси и да не постоела разлика во практикуваниот *modus operandi* на бугарските, српските, грчките и романските државни и просветно-религиозни фактори во османлиска Македонија.

БИБЛИОГРАФИЈА

а) Необјавени архивски материјали и микрофилмувани фондови во ДАРСМ

фонд: Архивска граѓа за историјата на македонскиот народ од архивот на Србија-Белград (1820-1915)

фонд: Archivio Storico del Ministero degli Affari Esteri – Roma

фонд: Българска църковна община – Битоля

фонд: Българска църковна община – Велес

фонд: Браќа Машови – Велес (1852-1922)

фонд: Бугарско Трговско Агентство – Битола

фонд: Дебарско-кичевска митрополија 1897-1918

фонд: Foreign office

б) Литература

А. Ш, Българското културно дѣло въ Македония въ цифри, Българска сбирка, кн. V, София 1911.

Авантюрите на руския царизъм в България, По документите на царските архиви, Сборник документи, Съставител: П. Павлович, Варна 1991.

Австриски документи за историјата на македонскиот народ, 1905-1906, Редакција и коментар Данчо Зографски, т. 1, Скопје 1977.

Австриски документи за историјата на македонскиот народ, 1907-1908, Редакција и коментар Данчо Зографски, т. 2, Скопје 1981.

Австриски документи за реформската акција на европските големи сили во Македонија 1903-1909, Предговор и редакција д-р Михајло Миноски, Избор на документите и превод м-р Ѓорѓи Стојчевски, Скопје 2002.

Автобиографија на Коне Г. Самарджиев, 1908 г., Развитие II/11-12, 1919.

Алексијевић Димитрие, Старо-Срби, Београд 1878.

Андонов Полјански Христо, Сан-Стефанска Бугарија, Ненаучно толкување на македонската историја, Скопје 1968.

Арнаулов Михаил, Към историята на Българската екзархия, I, Документи от 1881 до 1890 година, Годишник на Университета „Св. Климент Охридски“, Историко-филологически факултет, Том XL, 1943-1944.

Арнаулов Михаил, Неофит Хилендарски Бозвели, Живот, дело, епоха 1785-1848, II издание, София 1971.

- Арсениев Светослав, Солунската българска мъжка гимназия в края на 19. и началото на 20. век (сравнителен анализ на образователните цели и на учебната документация), Проглас 30/1, 2021.
- Архив на Възраждането, Том II, Документи по Съединението (Под ред. на д-р Т. Страшимиров), София 1908.
- Архив Юрдан Анастасов, Възраждането в Македония, София 2009.
- Атанас Шопов, Дневник, дипломатически рапорти и писма, София 1995.
- Билярски Цочо и Пасков Илия, Документи за някои страни от дейността на Екзарх Йосиф I след 1901 г., Известия на държавните архиви, кн. 46, 1983.
- Битоски Крсте, Дејноста на Пелагониската митрополија (1878-1912), Грчки религиозно-просветни и вооружени акции, Скопје 1968.
- Битоски Крсте, Македонија и Кнежевство Бугарија (1893-1903), Скопје 1977.
- Благоев Димитър, Кратки бележки из моя живот, София 1949.
- Божинов Воин, Българската просвета в Македония и Одринска Тракия 1878-1913, София 1982.
- Божинов Воин, Солунската гимназия «Кирил и Методий» в обществено-политическия живот на българското население (1880—1913), Исторически преглед, Год 27, кн. 4, 1971.
- Брејлсфорд Ноел Хенри, Македонија, Нејзините народи и нејзината иднина, Скопје 2003.
- Британски дипломатически документи по българският национален въпрос, Том I, 1878-1893, Съставители: Весела Трайкова, Александър Гребенаров, Румен Караганев и Румяна Прахова, София 1993.
- Британски документи за историјата на Македонија (1901-1904), т. VI (овед и редакција д-р Александар Трајановски, избор и превод Зорица Божиновска), Скопје 2012.
- Британски документи за историјата на Македонија, Том IV, 1857-1885 (Редакција Драги Ѓорѓиев), Скопје 2003.
- Британски документи за историјата на Македонија, Том V, 1886-1900 (Редакција Драги Ѓорѓиев), Скопје 2005.
- Български Екзарх Йосиф I, Дневник, (текст, коментар и бележки: Христо Темелски), София 1992.
- Бџевъв Ив. Георги, Последните дни на солунската Б.М.Р гимназия, Сборникъ Солунъ, София 1934.
- Ванков Ив. Никола, Из архивата на Министерството за народното просвещение 1878/79-1884/85, София 1905.
- Ванчев Ѓордан, За Солунската българска гимназия и за още нешто..., Литературен фронт, бр. 6, 1979.
- Ванчев Ѓордан, Новобългарската просвета в Македония през възраждането, София 1982.

- Ванчев Ѓордан, Солунската гимназија от 1883-1913 г., Пламъкът на Солунският светилик, София 1970.
- Вардарски (Петар Поп Арсов), Стамболовщината во Македонија и нејзините претставници (превод, редакција, коментар и предговор Ванчо Ѓорѓиев), Скопје 2006.
- Васковъ Иванъ, Юнашката организација въ гр. Солунъ, Сборникъ Солунъ, София 1934.
- Великов Стефан, Македонската българска дружина, Възрожденски книжари, София 1980.
- Влахов Туше, Криза в българо-турските отношения 1895-1908, София 1977.
- Вучетић Биљана, Наша ствар у Османском царству, Београд 2012.
- Външната политика на България, Документи и материали, Т. 1 (1879-1886), София 1978.
- Галчев Илия, Българската просвета в Солунският вилает, София 2005.
- Галчев Илия, За бѣднините и делата български (Непубликувани писма на К. Шапкарев), Пиринско дело, год. 40, бр. 252, 1984.
- Галчев Илия, Здравно-социалната дейност на Българската екзархия в Македонија и Тракија (1870-1913), София 1994.
- Ганчев Добри, Спомени (Съставители: Цочо Билярски и Ива Бурилкова), София 2005.
- Ганчев Добри, Учебник по българската история за долните класове на гимназиите и трикласните общински училища, Пловдив 1892.
- Гацевъ Никола, Солунската българска търговска гимназија, сб. Солун, София 1934.
- Георгиев Величко и Трифонов Стайко, Гръцката и сръбската пропаганди в Македонија, Краят на XIX – началото на XX век, Нови документи, София 1995.
- Георгиев Величко и Трифонов Стайко, Екзарх български Ѓосиф I, Писма и доклади, София 1994.
- Георгиев Величко и Трифонов Стайко, История на Българите 1878-1944 в документи, том I, 1878-1912, част втора, Българите в Македонија, Тракија и Добруджа, София 1995.
- Георгиев Величко и Трифонов Стайко, Македонија и Тракија в борба за свобода, Краят на XIX – началото на XX век, София 1995.
- Георгиева Тина, Сведения за Солунската българска мъжка гимназија „Св. Св. Кирил и Методиј“ в руските архиви (втората половина на XIX век), Македонски преглед 43/4, 2020.
- Германски документи за политиката на Германија и европските сили во Македонија (1904-1910), Избор, предговор и редакција Ѓорѓи Стојчевски, Скопје 2005.
- Грађа за историју македонског народа из архива Србије (приредио д-р Климент Цамбазовски), Том IV, Књига III (1888-1889), Београд 1987.

- Грчки документи за историјата на османлиска Македонија (крај на XIX и почеток на XX век), Избор, предговор, вовед и редакција: проф. д-р Димитар Љоровски, Скопје 2023.
- Грџаров Стойчо, Бугарија на прага на XX столетие, Софија 1986.
- Гулабчев Спиро, Един оглџд по етнографијата на Македонија, Габрово 1887.
- Данова Надя, Националниот въпрос во грџките политически програми през XIX век, Софија 1980.
- Даскалов Георги, Бугарите во Егејска Македонија, Мит или реалност, Софија 1996.
- Движението отсамъ Вардара и борбата съ върховиститѣ, По спомени на Јане Сандански, Черньо Пѣевъ, Сава Михайловъ, Хр. Куслевъ, Ив. Анастасовъ Гърчето, Петѣръ Хр. Јуруковъ и Никола Пушкаровъ, Съобщава Л. Милетичъ, Софија 1927.
- Дедовић Д. Вукашин, Прослава дана Светога Саве у српским школама у Скопском санџаку крајем XIX и почетком XX века, Баштина 59, 2023.
- Джонев Ангел, Македонија во железопѣтната политика на Бугарија, 1878-1918 г., Кюстендил 2008.
- Димевски Славко, Просветната политика на Егзархијата и училишните бунтови во Македонија, Скопје 1960.
- Димески Димитар, Македонското националноослободително движење во Битолскиот вилает 1893-1903, II издание, Скопје 1982.
- Димитров Ангел, Училището, прогресѣт и националната револуција, Бугарското училище през Възраждането, Софија 1987.
- Димитров Слави, „Завоят“ на англијската политика спрямо Бугарија во периода (1885-1887), Журнал за исторически и археологически изследвания 2, 2018.
- Димитровъ Благой, Общъ погледъ върху солунскитѣ бугарски гимназии, Сборникъ Солунъ, Софија 1934.
- Дойнов Дойно, Руско-турската Ослободителна война и македонските бугари, Македонски преглед, кн. 3, 1998.
- Докладъ до Неговото Величество Фердинандъ I Царъ на Бугаритѣ, По случай 25-годишнината отъ възшествието му на бугарският прѣстолъ, 1887-1912, s.a.
- Доклестикъ Љубиша, Српско-македонските односи во 19 век, Скопје 1973.
- Документи за борбата на македонскиот народ за самостојност и за национална држава, том први, Скопје 1982.
- Документи за бугарската историја, Том 3, Документи из турските државни архиви (1564-1908), Софија 1940.
- Документи за бугарската историја, Том 4, Документи из турските државни архиви (1863-1909), Софија 1942.
- Документи и материали за историјата на бугарскиот народ, Софија 1969.
- Документи од виенската архива за Македонија од 1879-1903 (Подбор, редакција и коментар Томо Томоски), Скопје 1955.

- Дорев Панчо, Народните борби в Македонија, Българщината в Битолско (според документи от турските държавни архиви), Македонски преглед X/3-4, 1936.
- Дракул Симон, Македонија меѓу автономијата и дележот, Зборник руска дипломатска документација, 1894-1913, Том 1-7, Куманово-Скопје, 1995-2007.
- Дракул Симон, Руските дипломатско-стратешки контроверзи околу македонското прашање во илинденските децении, 100 години од основањето на ВМРО и 90 години од Илинденското востание, Прилози од научен собир одржан на 21-23 октомври 1993, Скопје 1994.
- Дюлгерова Нина, Българският национален въпрос в политиката на Русија и Австро-Унгарија, 1894-1903, София 1994.
- Ѓорѓиев Ванчо, Анастас Лозанчев, Скопје 2014.
- Ѓорѓиев Ванчо, Апостол Петков Терзиев – Кралот на Блатото, Скопје 2013.
- Ѓорѓиев Ванчо, Бугарски документ од 1906 година за состојбите во Македонија и ВМОРО и бугарската политика кон нив, Историја, XXXIII/1-2, 1997.
- Ѓорѓиев Ванчо, ВМРО 1893-1903, Поглед низ документи, Скопје 2013.
- Ѓорѓиев Ванчо, ВМРО 1904-1908, Поглед низ документи, Скопје 2020.
- Ѓорѓиев Ванчо, Неофицијални ставови од официјални бугарски личности и институции за македонскиот идентитет од крајот на XIX и почетокот на XX век, ГЗФЗФ на УКИМ, кн.69, 2009.
- Ѓорѓиев Ванчо, Петар Поп Арсов, Прилог кон проучувањето на македонското националноослободително движење, Скопје 1997.
- Ѓорѓиев Ванчо, Подземната република, Дамјан Груев и македонското револуционерно движење, Скопје 2010.
- Ѓорѓиев Ванчо, Политиката на Бугарија кон Македонија и ВМОРО 1904-1906 година, Историја XXXIV-XXXV/1-4, 1998.
- Ѓорѓиев Ванчо, Прашањето за амнестија на водачите од Илинденското востание, Гласник на Институтот за Национална Историја (понатаму: ГИНИ), 57/1-2, 2013.
- Ѓорѓиев Ванчо, Реформи за мир или одлагање на конфликтот, 100 години од Балканските војни, Прилози од научниот собир одржан на 3-4 декември 2012 година, Скопје 2013.
- Ѓорѓиев Ванчо, Слобода или смрт, Македонското револуционерно националноослободително движење во Солунскиот вилает 1893-1903 година, Скопје 2003.
- Ѓорѓиев Ванчо, Трајко Китанчев, Скопје 2015.
- Единъ Македонецъ, Българската пропаганда въ Македонија и Одринско, София 1902.
- Единъ Македонецъ, За отъчество и народностъ!, София 1894.
- Езекиев Сергей, Настоятелството за бедните училища в Цариград и българската просвета в Македонија (1874-1876) г.), Исторически преглед, XLV/2, 1990.
- Еничеревъ Никола, Спомени отъ моето учителство въ Прилѣпъ, Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина, XX, София 1904.

- Зафировић Стојан, Мушка гимназија у Скопљу, Извештај за године 1894-1929, Скопље 1929.
- Зафировић Стојан, Скопска гимназија, Јужни преглед, Год. III, бр. 2, 1929.
- Зографовъ Драганъ, Трајко Китанчевъ, Сборникъ Солунъ, Софија 1934.
- Зографски Данчо, Развикоот на капиталистичките елементи во Македонија за време на турското владеење, Скопје 1967.
- Зографски Данчо, Создавањето и развикоот на индустријата во Македонија до балканската војна, Годишник на Економскиот факултет, VIII, 1961.
- Иванов Ив., Положението на Българитѣ в Македония, Софија 1895.
- Иванова-Петрова М., Солунската девическа гимназия, Сборникъ Солунъ, Софија 1934.
- Ивановски Орде, Искажување на Димитар Благоев за народноста на Македонците пред бугарскиот парламент во 1917 година, Современост, Год. XVII/1, 1967.
- Ивановъ Ил., Македонската Alma mater, Сб. Илинденъ 1903-1927, Софија 1927.
- Извештаи од 1903-1904 година на австриските претставници во Македонија (превод, редакција и коментар Данчо Зографски), Скопје 1955.
- Изъ запискитѣ на Ив. х. Николовѣ, Ил. Илинденъ VII/3-4 [73-74], 1936.
- Илиева Анна, Нешто за Солун, за солунските български училища, учители, книжарници и книжари в края на XIX век, Реферат изложен на Научна конференция - Българската книга и библиотеките през възраждането, Сливен 7-8 Јуни 2005 г.
- Илинден во француските дипломатски документи (Избор, редакција и коментар д-р Глигор Тодоровски), Скопје 1993.
- Иречек Йос. Конс., Историјата на Българитѣ, Търново 1886
- История на Българите, Том II, Късно средновековие и възраждане (Под редакција на Георги Марков), Софија 2004.
- Йовчев Иван, Историческо формирање и развикоот на Българската екзархија в Македония, 150 години Българска екзархија, Софија 2020.
- Јовчевъ Лазаръ, Обявление, Читалище, кн. 22, Цариградъ 1871.
- Јелавич Барбара, Историја на Балканот, Осумнаесетти и деветнаесетти век, Том I, Скопје 1999.
- Јовановски Далибор, Балканот од 1826 до 1913 година, Скопје 2011.
- Јовановски Далибор, Грчка балканска политика и Македонија 1830-1881, Скопје 2005.
- Јовановски Далибор, Делејќи го „своето“: Преговорите за поделба на Македонија меѓу балканските држави, Прилози за историјата на Македонија и македонската култура (ур. Катица Кулавакова), Скопје 2021.
- Јовановски Далибор, Еден британски документ за населението во Македонија од 1897 година, Историја, XXXVII/1-2, 2001.
- Јовановски Далибор, Харилаос Трикупис и Македонија: Грчката балканска политика и османлиска Македонија 1882-1895 година, Скопје 2020.

- Кџичовъ Василъ, Македония, Етнография и статистика, София 1900.
- Кџичовъ Василъ, Орохидрография на Македония [Подъ редакцията на проф. А. Иширковъ], Пловдивъ 1911.
- Кџичовъ Василъ, Отечествоведениѣ, Учебникъ за четвърто отдѣление съставенъ споредъ новата Екзархийска програма, Пловдивъ 1899.
- Кайчев Наум, „Маѣдоно-српска царевина“ срещу „Западното българско царство“, митът „Македония“ в българските и сръбските учебници по история, Предци и предтечи, митове и утопии на Балканите, Благоевград 1997.
- Кайчев Наум, Българската църква и просвета в Костурско (1900-1912), Македонски преглед, XIV/3, 1991.
- Кайчев Наум, Македонийо възжелана, Армията, училището и градежът на нацията в Сърбия и България (1878-1912), София 2006
- Кайчев Наум, Пространството „Македония“ в Българските и Сръбските учебници по литература (1878-1912), История, Образование, Континуитет и Промяна, Благоевград 2003.
- Каменов Петър, Проектът на граф Андраши за отделянето на Македония (1877-1878), Исторически преглед, год. 53, бр. 3, 1997.
- Кандиларовъ Георги Ст., Българските гимназии и основни училища въ Солунъ София 1930.
- Кантарџиев Ристо, Македонското преродбенско училище, Скопје 1965.
- Кантарџиев Ристо, Учебници и книги што биле во употреба во македонските училишта во XIX век, Просветно дело XVII/7-8, Скопје 1961.
- Кирил Патриарх Български, Българската Екзархия в Одринско и Македония след Освободителната война (1877-1878), том първи (1878-1885) книга първа, София 1969.
- Кирил Патриарх Български, Българското население в Македония в борбата за създаване на Екзархията, София 1971.
- Кирил Патриарх Български, Екзарх Антим (1816-1888), София 1956.
- Кирил Патриарх Български, Принос към униатството в Македония след Освободителната война (1879-1895), Доклади на френските консули в Солун, София 1968.
- Кондарев Никола, Сираков Станъо и Чолов Петър, Народните читалища преди Освобождението, Том I, София 1972.
- Константинова Юра, Българите в османския Солун, София 2020.
- Константинова Юра, Българската девическа гимназия „Св. Благовещение“ в Солун, Солун и българите: история, памет, съвремие (ур. Юра Константинова, Надя Данова, Йордан Желев), София 2019.
- Константинова Юра, Солунската българска мъжка гимназия „Св. Св. Кирил и Методий“ - гордота на екзархийската образователна система, Македонски Преглед 43/4 2020.

- Коршунова Надежда, Восточный вектор геополитики Екатерины II: Греческий проект, Вестник Челябинского университета, X/1, 2003.
- Косев Димитър, Петко Рачев Славейков, Обществена и политическа дейност, София 1986.
- Крайничанецъ П. Иванъ, Спомени отъ изминалия пѣтъ въ живота ми, Скопие 1942.
- Крачунов Кръстьо, Външната политика на България (кабинетът Малинов 1908-1911), София 1931.
- Кръстев Ангел, Документи за преминаване под ведомството на Българската екзархия, Църковно-исторически архив, Т. I, София 1981.
- Кусевичъ Методий, Църковно-училищното дѣло въ Македония следъ войната въ 1877-1878 г., Сборникъ Солунъ, София 1934.
- Кънчов Васил, Избрани произведения, Том II, София 1970.
- Лазаров Лазар, ВМРО низ француската документација, Скопје 1997.
- Лафчиев Стефан, Спомени за Българската екзархия 1906-1909, Предговор, съставителство, бележки и именен указател: Христо Темелски, София 1994.
- Лельова Росица, Българските църковни общини в Македония (1878-1903) – Статут и структурно-организационни въпроси, Известия на Българското историческо дружество, том. 41, 2011.
- Лельова Росица, На духовния фронт от Илинден до балканската война. Българската екзархия и екзархийските институции в Македония (1903-1912), София 2021.
- Лельова Росица, Организационни промени в Българската екзархия след Младотурския преврат (1908-1909), Македонски преглед 41/2, 2018.
- Лисицата и лъвот, Фердинанд I на фона на българската психологическа и политическа действителност, 1886-1902 г., Том I, София 1994.
- Љоровски Вамваковски Димитар, Германос Каравангелис: грчката пропаганда во Костурската епархија (1900-1903), Скопје 2017.
- Македонија во билатералните и мултилатералните договори на балканските држави 1861-1913, Документи (редакција и коментар Михајло Миновски), Скопје 2000.
- Македонија во делата на странските патописци, 1903, редактор Александар Матковски, Скопје 2007.
- Македонија во меѓународните договори 1875-1919, Избор, редакција и коментар: Александар Христов и Јован Донеv, Скопје 1994.
- Македония, Сборник от документи и материали, София 1978.
- Мангова-Поњавиќ Кики, Банките во Македонија и стопанскиот развој, Скопје 1992.
- Манджуков Г. П., Предвестници на бурята, Спомени, София 2013.
- Марков Георги, Обявяване и признаване на независимостта на България през 1908-1909 г., Воено-исторически сборник, 5, 1983.

- Маркова З., Дейноста на Българската Екзархия в Македонија и Одринска Тракија, Национално-освободителното движение на македонските и тракийските Българи, 1878-1944, Том 1, София 1994.
- Маркова З., Екзархийското дело в Европейска Турција, Национално-освободителното движение на македонските и тракийските Българи, 1878-1944, Том 1, София 1994.
- Маркова З., Екзархијата – Изразител на българската общност, Промени в статута на екзархийското ведомство, Национално-освободителното движение на македонските и тракийските Българи, 1878-1944, Том 1, София 1994.
- Маркова Зина, Българската Екзархия, 1870-1879, София 1989.
- Международни актове и договори (1648-1918), съставила Слава Стефанова, София 1958.
- Мельов Антон, За бежанският проблем в Източна Македонија преди и след Илинденско-Преображенското въстание, Осемдесет години Илинденско-Преображенско въстание, София 1988.
- Миладинова-Алексијева Царевна, Епоха, земя и хора, Съставителство, коментар и бележки Елисавета Миладинова, София 1985.
- Минов Никола, Балканските пропаганди во османлиска Македонија, Прилози за историјата на Македонија и македонската култура (ур. Катица Ќулавкова), Скопје 2021.
- Минов Никола, Влашкото прашање и романската пропаганда во Македонија, 1860-1903, Скопје 2013.
- Миноси Михајло, Македонија и Бугарија, Историски соочувања, Скопје 2008.
- Миноси Михајло, Политиката на Австро-Унгарија спрема Македонија и македонското прашање, 1878-1903, Скопје 1982.
- Мирчевъ Д., Христоматия за трети класъ. Второ прѣработено издание, Солунъ 1909.
- Мирчевъ Димитъръ, Българската книга въ Македонија, сб. Солунъ, София 1934.
- Митев Ѓ., „Записката“ на митрополит Методиј Старозагорски като извор за свалњето на екзарх Антим I, Известия на Института за Историја, кн. 28, 1985.
- Михов Милен, Българската екзархия в Македонија (1870-1913), Македонски преглед 42/4, 2019.
- Михов Милен, Мултиперспективност или историческа достоверност. Българската екзархия, въстанието и автономията 1903 г., Македонски преглед 46/3, 2023.
- Михов Милен, С крѣст и меч, Българската Екзархия, ВМОРО и освободителните борби на Българите в Македонија и Одринско (1902-1912), Велико Търново 2002.
- Мишев Радослав, Австро-Унгарија и Бугарија, 1879-1894, Политически одношения, София 1988.

- Мишев Радослав, Австро-Унгария и българо-турските отношения в Македония – юни 1890-август 1892, Научни изследвания на преподаватели от ВТУ „Кирил и Методий“, Велико Търново 1979.
- Мишев Радослав, Австро-Унгария и българското националноосвободително движение в Македония и Одринска Тракия, 1839-1912, София 1993.
- Мишев Радослав, Австро-Унгария и идеята за обявяване на независимостта на България (1889-1908 г.), Исторически преглед, XL/3, 1989.
- Настевъ Хр., I-вия випускъ на Скопското българско мъжко педагогическо училище, Ил. Илинденъ, XII/3 (113), 1940.
- Начев Ивайло, Съюзът „Юнак“ и българското гимнастическо дружество в Солун, Солун и българите: история, памет, съвремие (ур. Юра Константинова, Надя Данова, Йордан Желев), София 2019.
- Н. Д., Болгарская пропаганда в Македонии и македонский вопрос, Москва 1899.
- Начовъ Н., Цариградъ като културенъ центъръ на българитъ до 1878 г., Сборникъ на БАН, кн. XIX/12, 1925.
- Ненков Петър, Възникване и развитие на българо-руските дипломатически отношения след освобождението на България, Политика и сигурност 4/2, 2020.
- Николчев К., Материали за историята на аптечното дело в България, София 1929.
- Новаков Александра, Утицај Стојана Новаковића на рад српских средњих школа у османском царству, Стојан Новаковић - Поводом сто седамдесет пет година од рођења, Београд 2018.
- Новаков Ж. Александра, Средње српске школе у Османском царству (1878-1912), Докторска дисертација одбранета на Универзитетот во Нови Сад, Филозофски факултет, оддел за Историја, Нови Сад 2014.
- О, М и Б, Погледъ върху дѣятелността на Българската Екзархия, 1877-1902 г., Leipzig 1902.
- Образъ на царскій ферманъ за решението на българскій въпросъ, Цариградъ, 1870.
- Одбрани текстови за историјата на македонскиот народ (1800-1919 година), II дел, Трето дополнето и проширено издание (составил Љубен Лапе), Скопје 1976.
- Основенъ правилникъ за уредбата на българскитъ училища въ Турция, Цариградъ 1910.
- Основоването на ВМРО (изъ запискитъ на Иванъ Х. Николовъ), соопшвава Хр. Шалдевъ, Ил. Илинденъ, VIII/1 (71), 1936.
- Офейковъ, Македония въ време на хилядогодишнината на Св. Методия, Пловдивъ 1885.
- Пандевски Манол, Политичките партии и организации во Македонија (1908-1912), Скопје 1965.
- Пантев Андрей, Англия срещу Русия на Балканите, 1879-1894, София 1972.

- Пасков Илия, Изложение на екзарх Йосиф I до Св. Синод на Българската църква за църковно-училищното дело в Македонија и Одринско (1897-1900 г.), Известия на държавните архиви, кн. 59, София 1990.
- Пери М. Данкан, Политиката на теророт, Македонското револуционерно движење во периодот од 1893 до 1903 година, Скопје 2001.
- Перић Борђе, Рад Ђака и професора скопске гимназије (1901) на сакупљању народних песама по Македонији (из циклуса: Стеван Ст. Мокрањац и Јужна Србија), Вардарски зборник 11, 2016.
- Петров Петър и Темелски Христо, Църква и църковен живот в Македонија, София 2003.
- Пловдивски Максим, Автобиографија и спомени, София 1930.
- Поплазаров Ристо, Грчката политика спрема Македонија во втората половина на XIX и почетокот на XX век (Вооружени, пропагандни, дипломатски и други антимакедонски акции и борбата против неа на теренот), Скопје 1973.
- Попов Жеко, Българският национален въпрос в българо-румънските отношения 1878-1902, София 1994.
- Попов Жеко, Отношението на българското правителство към Илинденско-Преображенското въстание, Осемдесет години Илинденско-Преображенско въстание, София 1988.
- Попов Радослав, Българија и Русија (1894-1898), Политически отношения, София 1985.
- Попов Чедомир, Франција и Србија, 1871-1878, Београд 1974.
- Прешленова Румяна, Австро-Унгарија и Балканите (1878-1912), София 2017.
- Протоколи на Българският народен соборъ въ Цариградъ прѣвъ 1871, София 1911.
- Първанова З., Православните църкви и националната идентичност на гърците и българите в Османската империя на границата между XIX и XX век, Дриновски збирник 9, 2016.
- Първият комитетъ на ВМРО — Спомени на д-ръ Христо Татарчевъ, Съобщава Любомиръ Милетич, София 1928.
- Радев Симеон, Македонија и българското възраждане въ XIX вѣкъ, часть II, София 1927.
- Радев Симеон, Македонија и българското възраждане въ XIX вѣкъ, часть III, София 1928.
- Радев Симеон, Ранни спомени, София 1967.
- Радев Симеон, Строителите на съвремена Българија, том.1-2, София 1973.
- Райновъ Божилъ, Две години въ Солунъ, Сборникъ Солунъ, София 1934.
- Райновъ Божилъ, Преди половин век, София 1934.
- Райчевски Стоян, Княз Александър I Батенберг и Съединението, Библиотека 1, 2019.

- Раковски Г. С., Нџколко рѣчи о Асѣню Първому, великому царю Българскому и сыну му Асѣню Второму, Бџлградъ 1860.
- Растовић Александар, Велика Британија и македонско питање, 1903-1908, Београд 2011.
- Ристеска-Пешевска Маргарита, Политиката на Франција кон Македонија, Скопје 1993.
- Ристовски Блаже, Крсте П. Мисирков (1874-1926), Прилог кон проучувањето на развитокот на македонската национална мисла, Скопје 1966.
- Руменовъ Вл., Положението на българщината въ Скопската епархия и дѣятелността на сръбската пропаганда, София 1901.
- Руменовъ Вл., Страница отъ близкото минало, Рускитѣ консули и сръбската пропаганда въ Скопско, Македония, 30 май, София 1922.
- Руски документи за Македонија и македонското прашање (1859-1918), Избор, редакција и коментари: Александар Трајановски, Скопје 2004.
- Сборникъ на дѣйствиущитѣ сѣдбени закони въ княжеството (1878-1906), София 1906.
- Сидовски Кочо, Италија и Источната криза, Зб. Македонија во Источната криза (1875-1881), Скопје 1978.
- Сидовски Кочо, Италија и Македонија од крајот на XIX век до 1909 година, Скопје 1994.
- Сидовски Кочо, Италија и реформите во Македонија од 1903 до 1909 година, Скопје 1996.
- Сидоровска-Чуповска Силвана, Аптекарската дејност во Македонија во 19 век, *Philological Studies* 12/1, 2019.
- Силяновъ Хр., Освободителнитѣ борби на Македония, Томъ първи, Илинденското възстание, София 1933.
- Силяновъ Хр., Освободителнитѣборби на Македония, Томъ II, След Илинденското възстание, София 1943
- Симић Ст. Свет., Српске школе у Скопљанској епархији, Подаци за годину 1895/6, Београд 1897.
- Славов Слави, Българската дипломация в Македония и Одринско и ВМОРО (1903-1908), Известия на Българското историческо дружество, том 41, 2011.
- Сотировски Никола, Кон историјата на македонизмот во работата на српската национална пропаганда во Македонија во втората половина на XIX век, Годишник на Правниот факултет, бр. VII, 1962.
- Спировъ А. Дим., Македония и нейнитѣ претенденти, или Сърбия, Гърция и България за Македония, София 1890.
- Спомени на Ѓорче Петров, Скопје 1950.
- Споменица четрдесетогодишњице Мушке гимназије у Скопљу 1894-1934, Скопље 1934.
- Средње српске школе у Скопљу, Просветни гласник, бр. 8, 1907.

- Стателова Елена, Грънчаров Стойчо, История на нова България 1878-1994, Том III, София 1999.
- Стателова Елена, Попов Радослав и Танкова Василика, История на българската дипломатия 1878-1913, София 1994.
- Статистика на българските училища във Европейска Турция (Македония и Одринско) за учебната 1893-1894 г., Пловдив 1895.
- Стръзовъ Георги, Първи стъпки на солунската гимназия, Сборникъ Солунъ, София 1934.
- Събев Тодор, Учредяване и диоцез на Българската екзархия до 1878 г., София 1973.
- Съчинения на Трайчо Китанчевъ, нарежда Юрданъ Ивановъ, София 1898.
- Танкова В., Политиката на правителството на Стефан Стамболов по националния въпрос, Национално-освободителното движение на македонските и тракийските Българи, 1878-1944, Том 1, София 1994.
- Ташев Ташо, Министрите на България 1879-1999, София 1999.
- Темелски Христо, Българската екзархия (1870-1915), Теоретични изследвания и авторски позиции в православната теория, Пловдив 2017.
- Темелски Христо, Султанският ферман от 27 февруари 1870 г., Основаване и дейност на Българската екзархия в Цариград. Духовна култура, кн. 8, 1995.
- Темелски Христо, Църковно-народният събор от 1871 г. Родина, кн. 2, 1996.
- Тодев Илия, Борбата за българска църква в Македония през Възраждането, Македонски преглед 40/4, 2017.
- Тодев Илия, Българското просветно движение в Македония през Възраждането, Македонски преглед 41/3, 2018.
- Тодоров П. Тодор, Цариградската българска колония и църковния въпрос, Сборник 100 години от учредяването на Българската екзархия, София 1971.
- Тодоров Петър, Погромите на България, част I, София 1930.
- Толева Теодора, Външната политика на Дюла Андраши и възникването на македонския въпрос, София 2013.
- Трайков Веселин, Гръцката общественост и Илинденско-Преображенското въстание 1903 г., Военоисторически сборник, No.3, 1983.
- Трайкова В., Българската Екзархия в борбата против чуждите пропаганди, Национално-освободителното движение на македонските и тракийските Българи, 1878-1944, Том 2, София 1995.
- Трайкова-Йоанина Весела, Русия и българският национален въпрос до Балканските войни, София 2024.
- Трайчев Георги, Манастирите в Македония, София 1933.
- Трајановски Александар, Бугарската Егзархија и македонското национално-освободително движење, 1893-1908, Скопје 1982.
- Тренчев Георги, Педагогическото отделение на Солунската гимназия (1887-1896 г.), Исторически преглед, год. 60, кн. 1-2, 2004.

- Тренчев Георги, Серското българско мъжко педагогическо училище (1895-1913 г.), *Македонски преглед* 43/1, 2020.
- Френската жълта книга по македонския въпросъ, Дипломатически документи на френското министерство на външнитѣ дѣла (Прѣвелъ отъ оригинала Д. Ризовъ), София 1903.
- Хаджиниколова Елена, Българското благотетелно братство “Просвещение“ и неговата просветна дейност в Македония, *Военноисторически Сборник*, т.67, бр. 2, 1998.
- Христов Христо, Освобождението на България и политиката на западните държави, 1876-1878, София 1968.
- Хрон Карл, Народността на Македонските Словени (Избор и редакция Цветан Станоевски), Скопје 1990.
- Црнојевић В. [В. Карић], Цариград, Света гора, Солун, Путничке цртице с белешкама о народној пропаганди на истоку, Београд 1889.
- Цамбазовски Климент, Културно-општествените врски на Македонците со Србија во текот на XIX век, Скопје 1960.
- Цамбазовски Климент, Стојан Новаковић и македонизам, Београд 1965.
- Шалдевъ Хр., Екзархъ Йосифъ 1 за задачата на Екзархията следъ 1887 год., *Ил. Илинденъ*, год. VIII, кн. 9 (79), 1936.
- Шапкарев Кузман, За възраждането на българщината в Македония, *Неиздадени записки и писма* (Съставителство и редакция: Илия Тодоров, Николай Жечев, Предговор: Петър Динеков), София 1984.
- Шапкаревъ Кузманъ, Предистория на солунскитѣ български гимназии, *Сборникъ Солунъ*, София 1934.
- Шарков Васил, Горна Джумая, Минало и днес, София 1930.
- Шопов Й., Българската екзархия и националноосвободителното движение в Македония и Одринско 1878-1912, *Известия на Църковноисторически и архивен институт*, том 3, 1985.
- Шоповъ А., Изъ новата история на Българитѣ въ Турция, Пловдивъ 1895.
- Шумлянски Офнеръ Юлианъ, Кабинетътъ по естествена история при солунската мъжка гимназия, *Сборникъ Солунъ*, София 1934.
- A consul's daughter and wife, With people of Turkey: Twenty years' residence among Bulgarians, Greeks, Albanians, Turks and Armenians, vol. 1, London 1878.
- Abeleanu Dem., Turcia Europeană, Geografia fizică și politică pentru școalele Române din Macedonia, Albania, Epir și Tesalia, București 1905.
- Agadjanian Alexander, Armenian Christianity today: Identity, politics and popular practice, 2014.
- Ágoston Gábor & Masters Bruce, Censorship, *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, New York 2011.
- Al Bagav Andreilu, Carti di Aleadziri (Tră Clasili II, III, IV tsi vin după Abitsidar), Constanța 1994.

- Archives diplomatiques, serie 2, Tome LXVI, Paris 1898.
- Argintineanu I., Raportul despre mersul Liceului în curs de 25 de ani, Lumina (Bitolia), III/10, 1905.
- Artinian Vartan, The Armenian Constitutional System in the Ottoman Empire, 1839-1863: A Study of Its Historical Development, London 1970.
- Athanasescu Dimitriu, Terrascriptiune scurtă trâ feciorilji și fetele da clasa I și II primariă, Bucuresci 1867.
- Athanasescu Dimitru, Abecedaru Romănescu trâ Românlji d'in drepta a Dunareljei, Bucuresci 1865.
- Barkey Karen & Gavrilis George, The Ottoman Millet System: Non-Territorial Autonomy and its Contemporary Legacy, Ethnopolitics 15/1.
- Bourne Kenneth, The foreign policy of Victorian England, 1830-1902, Oxford 1979.
- Brancoff D.M., La Macédoine et sa population chrétienne, Paris 1905.
- Brubaker Rogers, Citizenship and nationhood in France and Germany, Harvard University Press 1992.
- Capidan Th., Scoala comercială din Salonic, Peninsula Balcanica, II/5, 1924.
- Ceylan Ebubekir, The Millet System in the Ottoman Empire, New Millenium Perspectives in the Humanities (ed. Judi Upton-Ward), Istanbul-Provo 2002.
- Die Große Politik der europäischen kabinette, 1871-1914, Sammlung der diplomatischen akten des Auswärtigen Amtes, 9 band, Der nahe und der fende Osten, Berlin 1924.
- Documenti diplomatici presentati al Parlamento Italiano dal Ministro degli Affari Esteri (Di San Giuliano), Macedonia, Roma 1906.
- Documents diplomatiques Français (1871-1914), 1-re serie (1871-1900), Tome XIII, Paris 1953.
- Documents diplomatiques Français (1871-1914), 2-e serie (1901-1911), Tome I-III, Paris 1931.
- Documents diplomatiques, Affaires d'Orient, Congrès de Berlin, 1878, Paris 1878.
- Documents diplomatiques, Affaires de Macédoine, 1902, Paris MDCCCIII.
- Dressler Markus, Tracing the Nationalisation of Millet in the Late Ottoman Period: A Conceptual History Approach, Die Welt des Islams 62/3-4.
- Ethnographie des vilayets d'Andrinople, de Monastir et de Salonique, Extrait du Courrier d'Orient, Constantinople 1878.
- Fray Graham Michael, Goldstein Erik, Langhorne Richard, Guide to international relations and diplomacy, London 2002.
- Further correspondence respecting Affairs in the East, Turkey no.3 (1889), London 1889.
- Further correspondence respecting the affairs of South-Eastern Europe, Turkey No.3 (1903), London 1903.
- Gallon Silvano, Il consolato d'Italia a Bitola, Del Regio Consolato d'Italia a Bitola dal 1895 al 1945, Bitola 2001.

- Gallon Silvano, *Rapporti politici dei Regi Consoli d'Italia a Monastir, 1895-1916*, Bitola, 2004.
- Georgevitch R.T, Macedonia, London 1918.
- Горџевиќ Спиридон, *Makedonien und alt-Serbien*, Wien 1889.
- Grenville John Ashley Soames, *Lord Salisbury and Foreign Policy, The Close of the Nineteenth Century*, London 1964.
- Grey of Falladon, *Twenty years, 1892-1916*, vol. 1, London 1934.
- House of Commons papers, Great Britain, Parliament, House of Commons, vol. LXXIX, Turkey, Session 5 December 1878-15 August 1879, s.l 1878-79.
- Jelavich Barbara, *Russia's Balkan entanglements, 1806-1914*, Cambridge 1991.
- Jovanovski Dalibor, *Science and Politics – The Creation and Promotion of the Northern Line of the Greek Aspirations in Ottoman Macedonia, The Name Issue Revisited*, Skopje 2013.
- Jovanovski Dalibor, *The Numbers and the Policy: Greek Statistics on Ottoman Macedonia in the 19th Century*, *Macedonian Historical Review*, vol. 3, 2012.
- Jovanovski Dalibor, *The Slow Discovery of the Macedonians*, *Годишен зборник на Филозофскиот факултет* 73, 2020.
- Koltsidas M. Antonis, *Greek education in Monastir-Pelagonia, Organisation and operation of Greek schools, Cultural life*, Thessaloniki 2008.
- Konortas Paraskevas, *From Tâ'ife to Millet: Ottoman Terms for the Greek Orthodox Community, Ottoman Greeks in the Age of Nationalism: Politics, Economy and Society in the Nineteenth Century*, Princeton 1999.
- Lady Cecil, *Life of Robert Marquess of Falisbury*, vol. 1, London 1922.
- MacDermott Mercia, *Freedom or death, The life of Gotsé Delchev*, London 1978.
- Mantegazza Vico, *Macedonia (marzo-aprile 1903)*, Milano 1903.
- Meininger A. Thomas, *Ignatiev and the establishment of the Bulgarian Exarchate (1864-1872)*, Madison, 1970.
- Meštrović Ivan, *Uspomene na političke ljude I dogadjaje*, Buenos Aires 1961.
- Miller W., "The Promised Land" of the Balkan Peninsula, *Cosmopolis*, VIII/22, 1897.
- Minov Nikola, *The war of numbers and its first victim: The Aromanians in Macedonia (End of 19th – Beginning of 20th century)*, *Macedonian Historical Review*, vol. 3, 2012.
- Moore Frederick, *The Balkan trail*, London 1906.
- Nicolaïdès Cléanthès, *La Macédoine, La question macédonienne dans l'antiquité, au moyen-âge et dans la politique actuelle*, Berlin 1899.
- Nistor Ionuț, "Problema Aromână" în raporturile României cu statele balcanice, 1903-1913, Iași 2009.
- Oestrich K., *Die Bevölkerung von Makedonien*, *Geographische Zeitschrift*, XI, Leipzig 1905.
- Pandevska Marija, Mitrova Makedonka, *The Concept of the Millet in Turkish Dictionaries: its Alteration and the Impact on Ottoman Macedonia*, *Balkanica Posnanien-sia* 26, 2019.

- Peyfuss Max Demeter, *Chestiunea aromânească, Evolutia ei de la origini până la pacea de la București 1913 și poziția Austro-Ungariei*, București 1994.
- Pinon René, *L'Europe et l'empire Ottoman: les aspects actuels de la question d'Orient*, Paris 1908.
- Porter Andrew, *The Nineteenth Century, The Oxford History of the British Empire*, vol. III, Oxford 2001.
- Rossos Andrew, *Macedonia and the Macedonians, A history*, Stanford 2008.
- Saintoyant Jules-François, *Un aspect de la politique anglaise, 1066-1941*, Paris 1942.
- Școli și biserici românești din Peninsula Balcanică – Documente – (1864-1948) – Volumul I (Adunarea și selecționarea documentelor, introducerea, bibliografia și indicația de: Adina Berciu – Drăghicescu și Maria Petre), București 2004.
- Seton-Watson R.W, *The Austro-Hungarian Ausgleich of 1867, The Slavonic and East European Review*, XIX/53-54, 1939.
- Sigalas Nikos, "And Every Language that Has Been Voiced Became a Millet": A Genealogy of the late Ottoman Millet, *Die Welt des Islams* 62/3-4.
- Stamatopoulos Dimitrios, *From Millets to Minorities in the 19th-Century Ottoman Empire: an Ambiguous Modernization, Citizenship in historical perspective* (Edited by Steven G. Ellis, Guđmundur Halfdanarson and Ann Katherine Isaacs), Pisa 2006.
- Stern Bernhard, *Medizin, Aberglaube und Geschlechtsleben in der Türkei*, Berlin 1903.
- Stoicescu Virgiliu, Naum I. Const., Petrescu-Birina Const., *Abecedar Macedo-Român*, Bucuresci 1900.
- Stojanović D. Mihailo, *The Great Powers and the Balkans*, London 1968.
- Upward Allen, *The East end of Europe, The report of an unofficial mission to the European provinces of Turkey on the eve of the revolution*, London 1908.
- Urhan Cemil Vahit, *Selânik Hukuk Mektebi, Balkan Tarihi Araştırmaları I*, Edirne 2021.
- Voinov F.I., *La question macédonienne et les réformes en Turquie*, Paris 1905.
- von Mach Richard, *The Bulgarian Exarchate: Its history and the extend of its authority in Turkey*, London 1907.
- Wendel Hermann, *The Bulgarians and the Macedonian question, Macedonia and the Macedonians*, Rome 1918.
- Yosmaoğlu İpek, *Blood Ties: Religion, Violence, and the Politics of Nationhood in Ottoman Macedonia, 1878–1908*, Ithaca, 2014.
- Yosmaoğlu İpek, *Chasing the Printed World: Press Censorship in the Ottoman Empire, 1876-1913*, *Turkish Studies Association Journal*, 27/1-2, 2003.
- Zbucnea Gheorghe, *Relațiile României cu sud-estul European la începutul secolului al XX-lea (1900-1912)*, București 1999.
- Zervas G. Theodore, *Resurrecting the Past, Constructing the Future: A Historical Investigation on the Formation of a Greek National Identity in Schools, 1834-1913*, Dissertation paper, Loyola University Chicago, Chicago 2010.
- Βακαλόπουλος, Κωνσταντίνος, *Το Μακεδονικό ζήτημα: γένεση, διαμόρφωση, εξέλιξη, λύση*, Θεσσαλονίκη 1989.

- Βακαλόπουλου Α. Κωνσταντίνου, Ο Βόρειος Ελληνισμός κατά την πρώιμη φάση του Μακεδονικού Αγώνα (1878-1894), Απομνημονεύματα Αναστασίου Πηγεώνα, Θεσσαλονίκη 1983.
- Γρηγορίου Χ. Αλέξανδρος, Φαρμακοποιοί και φαρμακεία της Θεσσαλονίκης 1872-1912, CD-ROM Πρακτικά διεπιστημονικού “Η Θεσσαλονίκη στις παραμονές του 1912”, Θεσσαλονίκη 2015
- Δαρδαβέσης Ι. Θεόδωρος, Φιλοπτώχου Αδελφότητος Ανδρών Θεσσαλονίκης, Τα Διοικητικά Συμβούλια και οι διατελέσαντες Πρόεδροι (1871 - 2010), Θεσσαλονίκη 2010.
- Κουλούρη Χριστίνα, Ιστορία και γεωγραφία στα Ελληνικά σχολεία (1834-1914), Αθήνα 1988.
- Μάνος Νικόλαος, Αφανείς Γηγενείς Μακεδονομάχοι (1903-1913), Θεσσαλονίκη 2008.
- Μιχαηλίδης Δ Ιάκωβος., Η καθημερινή ζωή των Μακεδονομάχων αγωνιστών, Επιστημονικό Συνέδριο „Μακεδονικός Αγών“, 100 χρόνια από το θάνατο του Παύλου Μελά, 12-13 Νοεμβρίου 2004, Θεσσαλονίκη 2006.
- Μόδης Γεώργιος, Ο διηγηματογράφος του Μακεδονικού Αγώνος, Θεσσαλονίκη 1972.
- Παπακυριάκου Κυριάκος, Ο Μακεδονικός Αγώνας στο νομό Σερρών, από τα αρχεία του Ελληνικού Υποπροξενείου Σερρών και από τα ανέκδοτα απομνημονεύματα Σερραίων Μακεδονομάχων, Β' Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Οι Σέρρες και η περιοχή τους από την οθωμανική κατάκτηση μέχρι τη σύγχρονη εποχή, Σέρρες, 6-9 Απριλίου 2006, Πρακτικά, Α' Τόμος, Σέρρες 2013.
- Πεντογάλος Η. Γεράσιμος, Γιατροί Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2010.
- Σιώκης Δημ. Νικόλαος, Ο μακεδονομάχος ιατρός Ιωάννης Αργυρόπουλος -1852-1920- μέσα από τις σελίδες μιας ανέκδοτης εξιστόρησης του Βίου και της Εθνικής δράσης του, Επιστημονικό Συνέδριο „Μακεδονικός Αγών“, 100 χρόνια από το θάνατο του Παύλου Μελά, 12-13 Νοεμβρίου 2004, Θεσσαλονίκη 2006.
- Τζινίκου – Κακούλη Αθηνά, Γιατροί στον μακεδονικό αγώνα, Θεσσαλονίκη 1996 .
- Τσάλλη Παντελή, Το δοξασμένο Μοναστήρι, Ήτοι ιστορία της πατριωτικής δράσεως της πόλεως Μοναστηρίου και των περιχώρων από του έτους 1830 μέχρι του 1903, Θεσσαλονίκη 1932.

в) *Весници*

Знаме (София)

Македония (София)

Македония (Цариградъ)

Нов век (София)

Право (Цариградъ)

Пряпорец (София)

Реч (София)

Свобода (София)

The Daily Telegraph (London)

The Times (London)